

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

DOI 10.26565/2227-6521-2023-50-01

УДК 316.77:808.5:81'42

ПРОБЛЕМАТИЗАЦІЯ ДИСКУРСУ ТА ДИСКУРСУВАННЯ ПРОБЛЕМ: МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Шевцов Михайло Петрович – бакалавр соціології, незалежний дослідник, e-mail: mykhailo.shevtsov@student.karazin.ua

Голіков Олександр Сергійович – доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології, заступник декана з наукової роботи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: golikov@karazin.ua, ORCID ID <http://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

У статті здійснюється аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення дискурсивних практик конструювання соціальних проблем. Розглядаються два класи теорій – теорії критичного дискурс-аналізу та конструкціоністські концепції. Аналізуються три варіанти трактування дискурсу Н. Феркло: 1) як використання мови в межах соціальної практики мовлення та артикуляції; 2) як різновид мови, що використовується у специфічній області; 3) як спосіб мовлення, що надає значення життєвому досвіду з певної позиції. Для уточнення авторської концепції розкривається зміст категорії «комунікативна подія» як окремий випадок використання мови, що вступає та підтримує діалектичні відносини з загальним порядком дискурсу, який, своєю чергою, апелює до соціального контексту. Відслідковується побудовання Н. Феркло багаторівневої аналітичної моделі комунікативної події: власне лінгвістичні структури тексту; дискурсивна практика; соціальна практика. Досліджується зв'язок між інтертекстуальністю та інтердискурсивністю (за Н. Феркло). Наводяться деякі напрацювання та ідеї Л. Чоупіаракі, а саме її твердження, що соціальна практика є продуктом артикуляції різних її моментів, у якій стикаються різні виміри соціального. Аналізується концепція Р. Водак, за якою дискурс – це складний «візерунок» одночасних і послідовних взаємопов'язаних лінгвістичних актів, і будь-яке визначення «монтовується» в складні композиції та констеляції дій. Особливий акцент робиться на теорії планування тексту як процесу, що має три виміри: соціально-психологічний, когнітивний, лінгвістичний. Аналізуючи динамічні аспекти дискурсивного конструювання, автори звертаються до концепції Я. Торфінга, за якою порядок дискурсу є домінантним способом інтерпретації соціальних понять та дій, що встановився за певних соціальних та історичних обставин. Актуалізується методологічна пропозиція Тена ван Дейка, в межах якої критичний аналіз мови та комунікації включає в себе дослідження трьох аспектів: дискурс, пізнання, суспільство. Підкреслюється, що критичний дискурс-аналіз є напрямком досліджень, який виокремлюється на основі низки спільних принципів: дослідницький фокус на відносинах нерівності та влади; опора на нормативні уявлення; превалювання символічного аспекту; мова та мовлення як соціальні феномени. Розглядаються конструкціоністські концепції, де ключовим поняттям є твердження-вимоги, зокрема концепція «роботи над соціальними проблемами» Донілін Р. Лосеке, концепція стадій конструювання соціальних проблем Г. Блумера, «природна історія» соціальних проблем Джоела Беста, дослідження риторик та контрриторик П.Ібарри та Дж. Кітсьюза. При цьому аналізуються твердження-вимоги та чотири виміри риторики: риторичні ідіоми, лейтмотиви, стилі та контрриторичні стратегії. Пропонується модифікація класифікації стилів на основі трьох виділених ними критеріїв: «партикуляризм – універсалізм», «емоційність – емоційна нейтральність», «об'єктивація – суб'єктивація». Увага акцентується на концепції публічних арен проблем С. Хілгартнера та Ч. Боска та концепції ідеологічного спектаклю Мюрея Едельмана, який продовжує логіку Гі Дебора. Формулюються висновки щодо перспектив побудовання загальної концептуальної схеми аналізу процесів дискурсивного конструювання соціальних проблем.

Ключові слова: дискурс, соціальна проблема, дискурс-аналіз, конструкціонізм, риторика, контрриторика, стилі риторики, лейтмотиви, Рут Водак, Норман Феркло.

Для цитування: Шевцов М. П., Голіков О. С. Проблематизація дискурсу та дискурсування проблем: методологія дослідження. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2023. 50. С. 7-19. doi: 10.26565/2227-6521-2023-50-01

How to Cite: Shevtsov M., Golikov, A. (2023) 'Problematisation of Discourse and Discourse on Problems: a Methodology of Research', *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods* (50), pp. 7-19. doi: 10.26565/2227-6521-2023-50-01 [in Ukrainian]

Постановка проблеми. Поширення в глобальному фукуямізованому світі неоліберального дискурсу, згідно з яким держава не розглядається як виразник суспільного блага, призводить до популяризації думки, що держава має зняти з себе відповідальність за підтримку соціальної сфери й відмовитись від втручання в економіку, що описується не в категоріях відповідальності держави, а в категоріях «особистих можливостей», «професійної гнучкості», «ринкової свободи» тощо. При цьому частина повноважень держави перекладається на окремих людей (про що блискуче пише Г. Стендінг [1]), мікроспільноти (заміщення якими макроспільнот аналізує, зокрема, П. Бурдьє [2]), а також взагалі громадянське суспільство і, зокрема, його організації. Так, вплив на соціальні проблеми згідно з такими ідеологічними приписами має здійснюватись виключно через добровільне об'єднання та колективну дію, що автоматично актуалізує питання соціальних способів визначення соціальної проблеми, технік її дискурсивування, практик її (ре)актуалізації тощо.

Гомологічні процеси спостерігаються і на території України: так, у відповідь на скорочення фінансування державної соціальної політики пропонуються рішення, які стосуються самоорганізації громадянського суспільства, «соціалізації збитків», як це значиться в класичній літературі. Саме в цьому руслі роками розгорталася реформа децентралізації, організаціям громадянського суспільства передавалися дуже специфічно визначені повноваження з соціальних послуг, а також відбувався розвиток соціального підприємництва. Велику кількість проєктів, спрямованих на вирішення певних соціальних проблем, реалізовували громадські та благодійні організації. Все це реактуалізувалося та багаторазово посилювалося під час повномасштабної російсько-української війни: зокрема, після 24 лютого 2022 року розгорнувся масштабний волонтерський рух, значно зросла частота появи в суспільному просторі та медійному дискурсі благодійних організацій. При цьому виникає, звісно, небезпека гіперексплуатації соціальних ресурсів, за якої інші системи (економічна, політична тощо) можуть виявитися паразитарними відносно суспільства, тим самим «зношуючи», «амортизуючи», послабляючи суспільство та його тканину, «стираючи» їх, «пропалуючи» на поверхні тканини соціального «діри» та виснажуючи її.

Важливим є й те, що в даних процесах спостерігається не (с)тільки перенесення повноважень впливу з держави на громадянське суспільство, скільки поява та посилення нового суб'єкта конструювання соціальних проблем, артикуляції та легітимації, аргументації та дискурсивування взагалі соціальних проблем. Адже назвати щось соціальною проблемою, категоризувати як таку – це владний акт, що здійснюється в соціальному контексті. Виходячи з радикально-конструкціоністської позиції, соціальні проблеми не є об'єктивною дійсністю, незалежною від мікродій і окремих актів сприйняття. Соціальні проблеми виступають як тією чи іншою мірою конструйований феномен, як продукт символічної боротьби (за П. Бурдьє) [3], інвестиції соціального капіталу, творення специфічної комунікації з все більш чітко визначеним кодом комунікації та темами (як сукупністю напрацьованих смислів) (згідно з Н. Луманом [4]). У такому випадку соціальна проблема не існує до й поза суб'єктивного сприйняття та практикування, а конститується тим, як про неї говориться, мислиться, артикулюється, врешті-решт – як вона практикується. Увага до одних соціальних явищ та ігнорування інших, радикальність їхньої категоризації як проблемних чи проблематичних, різноманітність інтерпретацій соціальних проблем залежить від соціально-історичного контексту й панівних дискурсів. Достатньо поглянути на терраформування ландшафту соціальних проблем у глобальному світі за останні півстоліття (не просто «писаної історії», а історії, що множинно фіксувалася мас-медіа, інтернетом, «цифровими слідами» тощо), щоб зрозуміти, що соціальні проблеми не є чимось есенціальним, автономним, самодостатнім.

Дискурс соціальних проблем володіє специфічною властивістю, яку С. Жижек міг би визначити як «помилкове відчуття невідкладності» [5]. Він «відкладає» та «забороняє» осмислювати самі техніки проблематизації; він апелює до етичних, естетичних, моралізаторських, емоційних аспектів сприйняття, не дозволяючи звертатись до суто аналітичного погляду на соціальні проблеми; він дискредитує будь-яку послідовну деконструкцію. Неможливо позбутися відчуття, що за цим стоїть не епістемологічна чи етична позиція, а політична стратегія, яка є частиною більш цілісної системи фабрикації та симуляції. Що, звісно, жодним чином не означає, що ніяких проблем не існує як таких. Однак варто усвідомлювати, що номенклатура соціальних проблем формується, а не конститується, фабрикується, а не виникає, твориться, а не відтворюється.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дискурсу і дискурсивного конструювання, зокрема, є однією з найбільш представлених ще з часів «лінгвістичного повороту» в соціології. Лише за останні декілька років у соціології були здійснені декілька значущих і помітних проєктів з використання методології аналізу дискурсу до різноманітних соціальних проблем. Не залишився без уваги, наприклад, феномен пан-/епідемічної ситуації [6; 7]; поставання та розгортання новітніх

тенденцій популізму та політичної маркетизації також зацікавлювало дослідників дискурсу [8; 9], як і специфічні симптоматики в сучасному здійсненні та практикуванні політики [10]; постійно актуалізовані екологічні проблеми [11]; проблематики маргінальності та меншин [12], проблематики міста [13] і, безумовно, проблематика української війни [14], як і взагалі проблематики війни [15]. Але власне техніки та процедури дискурсивного конструювання проблеми як проблеми часто залишається за межами такого дослідження. Хоча насправді такі дослідження проводяться. Так, зокрема, в соціології до проблематики дискурсивного конструювання соціальних проблем з загальновизнаних класиків звертався Г. Блумер у межах концепції стадій конструювання соціальних проблем; М. Едельман під впливом відомого критичного соціолога Гі Дебора розробив концепцію ідеологічного спектаклю. Також варто зауважити суттєвий вплив (пост)структуралізму (Р. Барт, Ю. Крістева, М. Фуко) на концепції дискурсу Н. Феркло (що прямо фіксується в категорії інтертекстуальності), Л. Чоуліаракі (що імплікується зв'язком між практикою та артикуляціями), Р. Водак (для якої дискурс є «візерунком» і констеляцією). З сучасних теоретичних напрацювань на особливу увагу заслуговує концепція «роботи над соціальними проблемами» Донілін Р. Лосеке, «природна історія» соціальних проблем Джоела Беста, дослідження риторик та контрриторик П.Ібарри та Дж. Кітсьюза, концепція публічних арен С. Хілгартнера та Ч. Боска, ідеї Я. Торфінга та критичний аналіз мови Тена ван Дейка.

Формулювання мети статті. Отже, метою даної статті є визначення найбільш придатного теоретико-методологічного підґрунтя для критичного аналізу дискурсивного конструювання соціальних проблем. Реалізуючи цю мету, ми будемо аналізувати стратегії критичного дискурс-аналізу, здійснимо опис соціальної проблеми як соціально сконструйованого феномену, а також оцінку евристичного потенціалу конструкціоністського підходу до аналізу соціальних проблем як об'єкту соціального конструювання.

Виклад основного матеріалу статті. Соціологічне дослідження суспільства як знаково-символічної реальності, як універсуму комунікації породило не тільки переосмислення відносин влади, але й конституювання для соціології подвійного предмету дослідження. Соціологія вже не перше десятиліття, звертаючись до будь-якого явища, досліджує його як явище і як артикуляцію його / дискурс про нього / способи та практики означування його. Це призвело до появи специфічної техніки та напряду досліджень – критичного дискурс-аналізу, в межах якого виокремилося декілька авторських концепцій. Розгляд артикуляції соціальних проблем та їхнього дискурсивного конструювання неможливий поза звертанням до критичного дискурс-аналізу, який дозволяє не тільки аналізувати дискурс, але й вивільнятися від його влади.

Відомий фахівець з дискурс-аналізу Норман Феркло пропонує три можливих розуміння **дискурсу**:

а) як використання мови в межах соціальної практики мовлення та артикуляції; фактично тут дискурс постає як безпосереднє життя мови, не словарна фіксація, а її повсякденне використання;

б) як різновид мови, що використовується у специфічній області, інакше кажучи, як сукупність структур мовлення, лексем, семантичних, синтагматичних та асоціативних (за Ф. де Соссюром [16]) зв'язків та одиниць;

в) як спосіб мовлення, що надає значення життєвому досвіду з певної позиції, тобто оформлює життєвий досвід та вводить його в певну структурну диспозицію та контекст [17, р. 118].

Відносини дискурсу в будь-якому з цих трьох розуміння та соціальної структури є діалектичними, адже дискурс виконує три функції, що пов'язані з конструюванням ідентичностей, соціальних відносин, символів [17, р. 119]. Інакше кажучи, у випадку з конструюванням соціальних проблем ми маємо не просто формальне вибудовування тексту та практики його артикуляції. Будь-яка апеляція до будь-якої соціальної проблеми як проблеми, по-перше, експлікує ідентичність артикулятора, який, саме відштовхуючись від неї, щось позначає як проблему (і як значущу), а щось – як не таку; по-друге, демонструє специфічні (в сенсі визначеності та вузькості) соціальні відносини, у які залучений або залучається артикуляцією суб'єкт дискурсу; по-третє, оформлюється в певних символах, ресимволізує їх та десимволізує інші символи (зокрема «відмовляючи» їм у праві бути соціальною проблемою, визнаватися такою, практикуватися як така, апелювати до відповідних рішень та ресурсів).

Все це відбувається в межах того, що Н. Феркло називає **«комунікативними подіями»**, тобто в межах окремих випадків використання мови. Кожна комунікативна подія вступає та підтримує діалектичні відносини з загальним **порядком дискурсу**, і в цьому сенсі, додамо, у будь-якій комунікативній події можна «побачити» всі три зазначені вище функціонали дискурсу. Адже в цій діалектичній системі порядок дискурсу теж не є остаточним та абсолютним референтом, а так чи інакше апелює до **соціального контексту**, наприклад інституту або соціального поля [17, р. 84]. Саме на цій розгалуженій та багаторівневій структурі базується одна з технік символічної боротьби за визначення соціальних проблем, коли здійснюються спроби «перемикати» увагу на «справжні проблеми», коли відбувається переозначення та «перезваження» проблем одна відносно одної, коли практикується цинічне «порівняння» їхньої «вагомості» та «значущості» тощо.

Ось чому Н. Феркло формулює складну багаторівневу аналітичну модель комунікативної події:

- на першому, найнижчому рівні аналізуються власне лінгвістичні структури тексту; тут текст визнається явищем самодостатнім для аналізу, однак на цьому структура не «закривається»; тут відбувається синтагматичний та асоціативний розподіл структур та семантик у тексті, вичленовування та співставлення одиниць аналізу тощо;

- на другому рівні аналізується дискурсивна практика, адже одна й та ж синтагматична або асоціативна одиниця може використовуватись у різних контекстах, з різними цілями, з різними «комунікативними інтонаціями», з різними імплікованими оцінками та експлікованими категоріальними зв'язками тощо. Навіть згадування чогось як соціальної проблеми ще не означає ані визнання цього як проблеми, ані відповідних соціальних та дискурсивних наслідків;

- на третьому рівні вивчається соціальна практика, до якої належить комунікативна подія. За комунікативними подіями стоять соціальні структури, інститути, фрейми, правила, класи, відносини, інтереси, цінності, які саме і розгортаються в практиках. Ось чому безпосередньо, за Н. Феркло, можливе лише вивчення практик, які стоять «між» мікросуб'єктами та макроструктурами.

Причому, зауважимо, кожен рівень аналізу потребує специфічної теоретико-методологічної бази [17, р. 80-82], що суттєво ускладнює саму систему аналізу Н. Феркло. Адже цей аналіз пропонується здійснювати в постійному урахуванні інтердискурсивних та інтертекстуальних взаємозв'язків, які складають саму сутність дискурсу, оскільки *інтертекстуальність* – це стан, коли всі комунікативні події засновані на попередніх комунікативних подіях, а отже, будь-яке визначення проблеми чи опис її спирається і на попередні, і на суміжні, і на синтагматично, і на асоціативно розташовані визначення проблем, тобто практики проблематизації та дискурси проблематичності. Однак Н. Феркло розширює звичайне постструктуралістське визначення інтертекстуальності та пропонує в розвиток цієї категорії ідею *інтердискурсивності* як артикуляції різних дискурсів та жанрів в одній комунікативній події [17, р. 85-86]. Ця ідея є особливо важливою та евристично змістовною при спробі аналізувати, з одного боку, акти символічної боротьби навколо (де-/ре-) проблематизації, а з іншого – багатовимірність визначення соціальної проблеми, яка дискурсивується та практикується і в повсякденному, і в медійному, і в академічному, і в експертному, і в практичному дискурсах.

Саме тому Лілі Чоуліаракі продовжує напрацювання Н. Феркло у цьому вимірі, стверджуючи, що соціальна практика є продуктом *артикуляції* різних її моментів, а отже, такої артикуляції, в якій стикаються різні виміри соціального. Зокрема, дискурсивне конструювання проблем буде передбачати емпірично-практичне вимірювання проблеми, емоційно-повсякденнісне навантаження, нейтрально-експертну оцінку проблеми, аналітично-академічне розкладення її, сенсаційно-медійне оформлення¹. Це ускладнюється тим, що дискурсивні (мовленнєві, символічні, комунікативні) та недискурсивні (речові, практичні, матеріальні) елементи соціальної практики мають різні види логіки, дослідження яких вимагає відповідних аналітичних інструментів [17, р. 81-82]. Логіку дискурсу Л. Чоуліаракі називає *семіотичною* та розкриває її через концепцію подвійного структурування – структурування семіотичної системи та структурування семіотичної гібридності.

За Л. Чоуліаракі, завданням критичного дискурсивного аналізу (КДА) є саме викриття прихованих відносин «інтерналізації» між дискурсом та іншими моментами соціальної практики. Дискурс, що обслуговує певні відносини влади, всіляко намагається приховати наявність таких відносин, що призводить до «ефектів істини». Саме ці відносини артикуляції мають стати предметом аналізу в конкретних, локальних соціальних подіях [18, р. 104]. Не менш цікавим є «ефект істини», який у випадку з дискурсивним конструюванням проблем посилюється харизмою емоцій, переконливістю безпосереднього свідчення, авторитетністю академічно-експертного оздоблення та оснащення визначення проблеми, її вимірювання та квантифікації.

Але «ефекти істини» та відносини артикуляції – лише окремі «нитки» в складній тканині цілісного дискурсу. Тут варто звернутися до визначення Рут Водак, за якою *дискурс* – це складний «візерунок» одночасних і послідовних взаємопов'язаних лінгвістичних актів, котрі представлені всередині й на перетині соціальних областей дії. У цьому сенсі будь-яке визначення чогось як проблеми «вмонтовується» в складні композиції та констеляції дій – демонстративних, маніфестативних, комунікативних, практичних тощо². Ось чому основою критичного дискурс-аналізу Р. Водак є теорія *планування тексту* – процесу, що має три виміри: соціально-психологічний, когнітивний, лінгвістичний [19]. На соціально-психологічному рівні вибудовується зміст та смисли, на когнітивному рівні – стратегії аргументації, на лінгвістичному рівні – форми лінгвістичної реалізації. Отже, триада «зміст – стратегії – форми реалізації» є аналітичною схемою Р. Водак відносно дискурсу, причому на рівні *змісту* категорії завжди зумовлені специфікою об'єкта

¹ З цієї точки зору, дуже ілюстративним є епізод з геніального французького фільму «Іграшка», де син медіамагната навчає професійного журналіста, що лише велика кількість смертей та загибель саме співвітчизників зверне увагу читачів до їхньої газети.

² Достатньо порівняти вплив на людину з боку повідомлювача про «у вас проблеми зі здоров'ям», коли адресант а) одягнений у гамівну сорочку, б) одягнений у класичний костюм, в) одягнений у білий халат хірурга. Адже одяг також є соціальною дією, як би це визначив Гуссерль, тетичним актом.

дослідження; *стратегії* мають меншу ступінь варіювання в різних текстах, оскільки є посередниками між цілями учасників комунікації та їхньою реалізацією; нарешті, *форми лінгвістичної реалізації* аналізуються на рівнях слова, речення та всього тексту саме як лінгвістичні одиниці (в їхніх асоціативних, синтагматичних, синтаксичних та семантичних зв'язках) [19]. Наприклад, конструювання проблеми як проблеми може мати під собою стратегію легітимації проблеми; може – стратегію критики пануючої влади; може – стратегію символічної боротьби за перерозподіл соціальних та економічних благ тощо.

Але пропозиція Р. Водак є концептуально статичною. Нас же більше цікавить дискурс як процес, і тут нам у нагоді стає пропозиція Якоба Торфінга, який бачить *дискурс* формою соціальної практики. В такому випадку він епістемологічно репрезентується як групи когнітивних схем, концептів, риторичних стратегій, картин та образів, символічних дій (ритуалів) та структур, модальностей та ритмів оповідання [20]. Для виявлення стаціонарних та відтворюваних елементів у цій динамічній картині Я. Торфінг звертається до категорії «*порядок дискурсу*», якою позначається домінантний спосіб інтерпретації соціальних понять та дій, що встановився при певних соціальних та історичних обставинах, а також порядок їхньої ієрархізації [20]. Це означає, що дискурс формується шляхом боротьби за гегемонію, котра націлена на встановлення політичного й морально-інтелектуального лідерства завдяки артикуляції значень та ідентичностей [20]. Це дозволяє особливо та окремо релятивізувати навіть, видавалось би, абсолютні лексеми та значення штибу «соціальної проблеми», аналізуючи соціальні «інвестиції» та дискурсивні «бойові дії» навколо (не)визнання чогось як соціальної проблеми, навколо квантифікації проблематичності тощо.

Тому важливо звертатися не тільки до власне дискурсу, але й до знання людей про оточуючий світ, а також до соціоструктурних аспектів. Тут вдалою є методологічна пропозиція Тена ван Дейка, за яким критичний аналіз мови та комунікації має включати в себе дослідження трьох аспектів: дискурс, пізнання, суспільство [21]. Звісно, складно відокремити дискурс від пізнання³, однак це важливо в епістемологічних цілях: адже аналіз дискурсивних структур здійснюється методами лінгвістики, аналіз пізнання – в межах когнітивного аналізу як дослідження процесів виробництва та сприйняття текстів як процесів фабрикації на основі соціально зумовлених ментальних моделей, схем, репрезентацій [21]; нарешті, соціальний аналіз включає в себе дослідження відносин нерівності та влади, що існують у суспільстві, визначення владних та підвладних груп, а також аналіз специфічних інститутів й організацій, у яких відбувається відтворення та(або) споживання дискурсу [21]. В такому випадку дослідження соціальних проблем буде передбачати не тільки дискурсивне оформлення, але й подальше залучення сконструйованих дискурсивних та когнітивних структур у відтворенні нерівностей, а також залучення соціальних інститутів й організацій (перш за все систем медіа, освіти, соціальних мереж, ідеологічних структур тощо) до цього конструювання. Ось чому Т. ван Дейк визначає *дискурс* як символічний владний ресурс, доступ до якого нерівномірно розподілений у суспільстві, а влада над яким дозволяє опосередковано контролювати свідомість реципієнтів і врешті-решт їхні соціальні практики [21]. Влада визначення чогось як проблеми передбачає можливість і перерозподіляти соціальні ресурси, і претендувати на порції суспільно значущої уваги, і присвоювати колективні блага (за М. Олсоном [22])

Отже, в цілому в межах КДА ми спостерігаємо певне різноманіття підходів, визначень дискурсу, конкретних інструментів його аналізу. Втім, виокремити критичний дискурс-аналіз як окремий напрямок досліджень дозволяє низка спільних принципів, які є важливими для аналізу конструювання соціальних проблем, а саме:

1. Дослідницький фокус на відносинах нерівності та влади, що означає, що соціальна проблема конструюється чи деконструюється як інструмент та продукт, умова та контекст (від)творення соціальної диференціації між групами та одночасно категоріями мислення, що зумовлюється наявністю конкретних групових та класових інтересів за кулісами процесів конструювання соціальних проблем;

2. Опора на нормативні уявлення, як-от рівність та права людини, з позицій яких вибудовується критика. Ці нормативні уявлення використовуються як дискурсивні підґрунтя та синтагматичні інструменти легітимації та реіфікації сконструйованих проблем. Ось чому чимала увага в конструюванні соціальних проблем має приділятися демонстрації неузгодженості, дисгармонії об'єктивного стану речей (в якому, власне, вичленовується та аналізується соціальна проблема) та якогось або якихось з нормативних уявлень;

3. Превалювання символічного, а не матеріального аспекту, в якому розглядається і практикується також і влада. Це означає, що в конструюванні соціальних проблем матеріальні аспекти беруть участь, тільки будучи перетвореними, трансформованими, рецепційованими крізь образи, зображення, дані, статистику, інтерпретації, мовлення, дискурс тощо. А отже, що конструювання

³ Більше того, в радикально-конструктивістських концепціях не визнається пізнання як таке, деконструюючись як суто дискурсивна практика, а дискурс і пізнання відокремлюються від суспільства, і ще з XIX століття описуються саме як соціальні феномени.

соціальних проблем у деяких випадках цілком може відбуватися **виключно** у сфері символічного виробництва, що вже не раз репрезентувалося та висміювалося в масовій культурі⁴;

4. Мова та мовлення (мовна практика) є соціальними феноменами в тому сенсі, що залежать від соціальної ситуації, соціальних характеристик комунікантів тощо. А отже, визначення соціальної ситуації (або чогось іншого) як проблеми буде теж контекстуальним, залежним від соціальної ситуації та комунікантів. У цьому сенсі при дослідженні процесів, практик та способів конструювання соціальних проблем варто уважніше придивитися до того, які саме групи (класи, *milieu*, субкультури) звертаються до певних проблем (та яких саме), а також яким саме чином конструюють, а також проаналізувати техніки та процедури символічної боротьби за ствердження, легітимацію та реіфікацію саме «своїх» соціальних проблем як всезагальних та «універсальних»;

5. Зв'язок між соціальними структурами та текстом визначається як діалектичний. Інакше кажучи, не тільки соціальні структури та групи витворюють соціальні проблеми, але й соціальна проблематизація згуртовує соціальні групи та витворює соціальні структури. Не тільки в тому сенсі, що встановлення та інституціоналізація чогось як соціальної проблеми автоматично означає деформацію та реформацію соціальної структури, інтерпретованої максимально широко, але й в тому сенсі, що інститути освіти та шлюбу, медіа та релігії, армії та економіки, політики та культури знаходяться під постійним впливом, в тому числі й дискурсів соціальних структур. Це породжує чергове дослідницьке питання, а саме: які проблематизації, які дискурси та практики витворення соціальних проблем є інструментальними для рета деформації соціальних інститутів та яких саме.

Така складна природа дискурсивного конструювання соціальних проблем підштовхує нас звернутися до теорематик соціального конструкціонізму. Адже конструкціоністи не погоджуються із визначенням соціальних проблем як об'єктивного шкідливого чи небезпечного для суспільства явища. Але є й зауваження: адже конструкціоністське розуміння, по-перше, об'єднує під однією парасолькою різні явища, через що певною мірою (але, зауважимо, лише певною мірою!) втрачає сенс; по-друге, не здатне відповісти на низку запитань. Наприклад: чому одні суспільно небезпечні явища вважаються проблемами, а інші ні; чому суспільна увага досить нерівномірно розподіляється між тими умовами, що породжують соціальні проблеми. Тому замість того, щоб досліджувати об'єктивну природу соціальних проблем, конструкціоністи пропонують досліджувати, що і чому вважається соціальною проблемою в суспільстві [21, 23, 24]. З огляду на це, конструкціоністську концепцію, що базується на теоремі Томаса, варто доповнити напрацюваннями КДА та в цілому постструктуралізму.

Конструкціонізм навіть на рівні власної термінології здійснює деконструкцію предмету: зокрема, замість того, щоб називати явище соціальною проблемою, в конструкціоністських дослідженнях використовуються поняття «соціальна умова» або «умова-категорія». Перший термін характерний для «м'якої» версії конструкціонізму, яка допускає, що за різними циркулюючими висловлюваннями про проблему може існувати реальний субстрат. Поняття ж «умова-категорія» є атрибутом «жорсткої» та стійкої версії конструкціонізму, згідно з якою дослідник не виходить за межі мови й нічого «не знає» про реальність тієї чи іншої умови. «Бідність», «наркоманія» або «насильство в сім'ї» в межах жорсткого конструкціонізму – не більше, ніж мовні типізації, як і у випадку наукової істини або помилки, наукової релевантності чи іррелевантності аргументу чи прикладу, що є мовними типізаціями та продуктами практик символічної боротьби в «сильній програмі» соціології науки Девіда Блур [25].

Ключовим поняттям та предметом вивчення для конструкціоністів є *твердження-вимоги* [21, 23, 24], тобто такі твердження, у яких певна умова характеризується як неприйнятна, шкідлива й така, що має бути змінена. Ці твердження постійно генеруються творцями вимог і оцінюються іншими соціальними суб'єктами, конкурують між собою, стають популярними чи не отримують суспільної уваги, викликають або не викликають суспільну реакцію, що і складає процес конструювання соціальних проблем.

Конструкціоністів цікавлять будь-які визначення та перевизначення соціальних проблем, що актуалізуються в суспільстві. Серед цих визначень науковий дискурс є лише одним з можливих і не має автоматичної переваги над іншими. Це виходить з того, що будь-яке знання – це результат діяльності людей з організації світу, а не віддзеркалення його об'єктивних закономірностей. Хоча конструкціоністське дослідження проблем може залучити кількісні методи, його мета — перш за все зрозуміти смисли, які соціальні діячі вкладають у процесі конструювання проблем, і оцінки, які суб'єктивно дозволяють сприймати щось як соціальну проблему.

Саме ці механізми викриває концепція «роботи над соціальними проблемами» Донілін Р. Лосеке, яка пояснює, як *заявники* намагаються переконати аудиторію у тому, що певна умова є значущою соціальною проблемою і як аудиторія сприймає такі заяви. Робота заявників – висувати *вимоги*, переконувати певну аудиторію в тому, що певний стан існує, що він неприйнятний і широко поширений, що його можна і

⁴ Від фільму «День радіо» до фільму «Хвіст махає собакою», від інтелектуальних артхаусних кінопродуктів до широко відомих рок-композицій штибу рамштайнівської «Америки».

потрібно змінити. Заявниками можуть бути повсякденні актори, уряд, лобісти, вчені, медіа, співробітники індустрії проблемних людей (психікарні, в'язниці, центри зайнятості). Мотивація заявників може полягати в суб'єктивних цінностях, об'єктивних інтересах, бажанні бути приналежним до спільноти чи отримувати певні емоції. Ще одна характеристика заявників – це ступінь довіри до них, від чого залежить, чи буде конструювання проблеми успішним [24].

Утім, успішність конструювання проблеми залежить не лише від заявників, а й від *аудиторії*, яка відрізняється за своєю впливовістю в суспільстві й значущістю думки, життєвим досвідом, засвоєною народною мудрістю та культурними нормами. Виходячи з цих властивостей, саме аудиторія оцінює вимоги заявників на правдоподібність, що є участю аудиторії у виробництві соціальних проблем [24]. Правдоподібність взагалі є не єдиним критерієм оцінювання: конструювання соціальної проблеми передбачає висування пакету вимог (package of claims), до якого входять: 1) конструювання умов; 2) конструювання людей; 3) конструювання рішень.

Конструювання умов включає висування *підстав (groundings)* про певний факт, що має місце. *Заявник* визначає, що взагалі являє собою якась шкідлива *умова*, які межі її визначення, в чому полягає її шкода, якою є кількість постраждалих. *Діагностичні фрейми* надають сенсу фактам, говорять нам про те, якого типу є умова, хто винний та відповідальний. Вони поділяються на такі, що пояснюють виникнення певного стану індивідуальними або соціальними причинами. *Мотиваційні фрейми* – це конструкції, що переконують аудиторію у тому, що умова є неприйнятною та її необхідно змінити. Вони відповідають на питання «чому це має непокоїти?». Мотиваційні фрейми роблять це в два способи: раціонально та звертаючись до емоцій. У межах раціонального обґрунтування вони апелюють до порушення *культурних тем* – суспільно циркулюючих та широко поширених ідей про те, як має працювати світ [24].

Конструювання людей відбувається в межах використання мотиваційних фреймів, що залучають емоції, конструюють образи жертв та винуватців, які мають викликати у аудиторії співчуття чи відразу й осуд. Важливо, що ці емоції охоплюють далеко не всіх, хто постраждав від умови чи спричинив її, а виражаються згідно з *культурними правилами чуття* [24]. Інакше кажучи, відбувається соціально детермінована та дефінована селекція матеріалу, селекція культурних тем та фігурантів. Наприклад, політкоректність чи толерантність останніми роками та десятиліттями зазначений вище феномен селекції «підсвітили», показавши, що і для фабрикації образу «творців проблем» (тобто тих, хто є злочинцями чи наркоманами, наприклад), і для фабрикації образу «жертв проблем» завжди здійснюється специфічна селекція.

При конструюванні вирішення проблем залучаються *прогностичні фрейми* – це твердження, що відповідають на запитання аудиторії про те, що слід робити. Вони створюють загальну лінію дій (що слід робити) і визначають відповідальність за ці дії (хто має це зробити) [13, р. 98].

Цей підхід пропонує моментальний зріз, «фотографію» конструювання соціальних проблем, або, як би висловився Г. Спенсер, соціальну анатомію цього процесу. Але є ж і соціальна фізіологія його, тобто динаміка та перебіг. У межах конструкціонізму соціальні проблеми розглядають саме як динамічні конструкції, що мають стадії розвитку. Так, за Гербертом Блумером [26], таких стадій п'ять: виникнення, легітимація, мобілізація дії, формування офіційного плану дій, втілення офіційного плану.

- **Виникнення соціальної проблеми.** Щоб соціальна умова стала соціальною проблемою, вона має бути відібраною та ідентифікованою як проблема. Цей етап характеризується впливом агітації, насильства, зацікавлених груп, політичних діячів, організацій та корпорацій, ЗМІ, випадкових шокуючих подій тощо;
- **Легітимація соціальної проблеми.** Соціальна проблема має бути легітимованою, отримати підтримку, щоб сприйматися серйозно й просуватися у своєму розвитку, потрапляти на визнані арені публічного обговорення. Далеко не всі соціальні проблеми отримують легітимність, через що занепадають. У цій легітимації також чималу роль відіграють багато з перелічених вище агентів;
- **Мобілізація дії:** коли різні актори беруть участь в обговоренні, описі та висуванні вимог щодо проблеми, відбувається боротьба між тими, хто прагне до змін у зв'язку з проблемою, та елітами, що прагнуть до консервації. Свій внесок в перевизначення проблеми робить і стороння публіка.
- **Формування офіційного плану дій.** На цьому етапі внаслідок узгодження різних інтересів та поглядів укладається офіційний план дій. Проблема знову перевизначається, і до цього процесу знов залучується велика кількість акторів та агентів;
- **Здійснення офіційного плану.** На цьому етапі відбувається новий виток колективного визначення з відповідними змінами, які вносять на місцях ті, на кого покладене його виконання.

Герберт Блумер, таким чином, актуалізує для будь-якого дослідника питання суб'єктів, агентів та акторів – учасників процесів виробництва, фабрикації, конструювання соціальних проблем. Також з аналізу його концепції очевидною стають нестійкість та динамічність цього переліку, неоднозначність та переплетеність їхнього впливу.

Це не є єдиною схемою «соціальної фізіології» цих процесів. Іншу схему представляє Джоел Бест, чия «природна історія» соціальних проблем має такі етапи [23]:

- **висування вимог:** заявники маніфестують вимоги, що певний стан є шкідливим та має бути

- виправленим;
- **висвітлення в ЗМІ**: вимоги потрапляють до ЗМІ та стають відомими широкій аудиторії та політикам;
- **реакція громадськості**: громадськість підтримує або відкидає вимоги заявників;
- **вироблення політики**: суспільство впроваджує соціальну політику, спрямовану на подолання проблемних умов;
- **робота над соціальними проблемами**: здійснення конкретних дій на місцях з реалізації соціальної політики;
- **результати політики**: вироблення та дискурсивування відгуків суспільства на зміни, що виникли внаслідок роботи над соціальними проблемами.

Як бачимо, багато в чому класифікація цих етапів перетинаються з типологією Г. Блумера, однак в ній не пропонується конкретних концептуалізацій, які напрацьовані класиком теорії соціального обміну, тому саме його розробки видаються нам більш придатними для подальшого використання, хоча врахувати концептуальну пропозицію у вигляді шостого етапу, на якому у виробництво соціальних проблем залучаються не враховані Г. Блумером фігуранти (зокрема експерти з оцінювання результатів, «відгуки замовників», споживачі тощо), цілком можна та потрібно.

Іншим виміром соціальної фізіології конструювання соціальних проблем може бути аналіз риторики дискурсу висування вимог. Так, П. Ібарра та Джон Кітсьюз пропонують сфокусуватися на риториці тверджень-вимог для того, щоб «перейти від аналізу, зосередженого на одній соціальній умові, до порівняльного підходу через пошук та ідентифікацію подібностей на рівні дискурсивних практик учасників» [27]. Аналізуючи характеристики мови, якою висуваються твердження-вимоги, вони виокремлюють чотири виміри риторики тверджень-вимог: риторичні ідіоми, лейтмотиви, стилі та контрриторичні стратегії.

Риторичні ідіоми — це особливі способи вироблення проблематичного статусу умов-категорій, що відбувається за рахунок морального обґрунтування (див. табл. 1): «В якості моральних словників вони забезпечують учасників ціннісно навантаженими темами і наративними формулами, здатними наділити твердження-вимоги значимістю, що запам'ятовується. Кожна риторична ідіома сприяє певному структуруванню учасниками тверджень-вимог, впливаючи, таким чином, на їхню кінцеву форму та спрямованість» [27]. Сприйняття тверджень-вимог з певними риторичними ідіомами залежить від **моральної компетентності** учасників та їхнього соціального знання.

Таблиця 1 (Table 1)

Типи риторичних ідіом у риториці дискурсу соціальних проблем (за П. Ібаррою та Дж. Кітсьюзом)
Types of rhetorical idioms in the rhetoric of social issues discourse (according to P. Ibarra and J. Kitsuse)

Назва типу	Зміст типу	«Моральний словник» риторичних ідіом
Риторика втрати	Виступ проти знецінювання будь-чого	Невинність, краса, чистота, природа, ясність, культура, чистоплотність / гріх, забруднення, занепад, хаос
Риторика наділення правом	Наділення рівним інституційним доступом до самовираження	Нетерпимість, пригнічення, сексизм, расизм / стиль життя, відмінності, вибір, терпимість, надання можливостей, мультикультурний
Риторика небезпеки	Загроза здоров'ю та безпеці людей	Гігієна, профілактика, поживність, фітнес / хвороба, патологія, епідемія, ризик, зараження, загроза здоров'я
Риторика нерозумності	Занепокоєність експлуатацією, маніпулюванням, одурюванням, пов'язаними з недостатніми свідомістю, поінформованістю, розумінням	Довірливість, наївність, невинність, неосвіченість, необізнаність, доведення до відчаю, легка здобич, вразливість
Риторика лиха	Актуалізація образу повної катастрофи, що є «парасолькою» для інших умов-категорій	Ця риторика не захищає певну систему моралі, оскільки прагне стати «парасолькою» для різних за своїми ідіомами тверджень-вимог, тому не має чітко визначеного переліку ідіом

Лейтмотиви – це повторювані тематичні елементи та фігури мови, що у стислій формі виражають або висвітлюють головний аспект або динаміку соціальної проблеми за допомогою опису або умови-категорії, або реакції на неї. Приклади лейтмотивів: епідемія, загроза, втрати, верхівка айсбергу, війна, скандал, міф, приховані витрати [27]. Лейтмотиви настирливістю повторення покликані легітимувати та узвичаювати щось, що може викликати сумнів, просувати в суспільній свідомості ідеї та думки.

Стилi – це різні поєднання поведінки, тону, чутливості та ступеня участі того, хто конструює проблему, що можуть визначати як загальний вигляд, так і конкретний зміст твердження-вимоги, а також вказувати членам аудиторії, як його слід інтерпретувати. П. Ібара та Дж. Кітсьюз виокремлюють декілька стилів (див. таблицю 2), які по-різному характеризуються відносно дискурсивного конструювання соціальних проблем.

Таблиця 2 (Table 2)

Типи стилів висування вимог у риторичі дискурсу соціальних проблем (за П. Ібаррою та Дж. Кітсьюзом) / Types of demanding styles in the rhetoric of social issues discourse (according to P. Ibarra and J. Kitsuse)

Стиль	Характеристика
Науковий	Такі типізації, як «незацікавлена» поведінка, «тверезий» тон, «спеціальна» і «точна» термінологія; анонімність, демонстративна «відсутність стилю», усування сумнівів щодо «якостей» умови-категорії.
Комічний	Висвічування абсурдності певних позицій чи лицемірства агентів конструювання проблеми чи протидії. Певний рівень іронії чи сарказму у підриві чи підтримці певної моралі та поглядів.
Театральний	Використання ілюстрації групової моральної критики в той же спосіб, яким репрезентується твердження-вимога.
Громадянський	Демонстрація «чесної», «щирої», «прямої», «стилізованої» поведінки. Агенти тверджень-вимог претендують як учасники дискурсу соціальних проблем через значне моральне обурення чи образу.
Правовий	Уявлення, що агент твердження-вимоги в дійсності виступає від імені іншої сторони, відповідача або позивача, і що існування їхніх справ відповідає правам і гарантіям у законах.
Субкультурний	Унікальні та локальні способи тлумачення соціального світу, що розвиваються в ізоляції від панівної культури і, як правило, мають маргіналізовану історію.

Наведений перелік стилів не може бути вичерпним та повним: адже автори не пропонують критеріїв їхнього виділення, а тому важко зважити повноту самої типології. З огляду на це, відкривається певний напрямок роботи для дослідника, а саме розробка та аплікування критеріїв виділення цих критеріїв, за результатами якого, здійснивши повне вмонтовування пропозиції П. Ібарри та Дж. Кітсьюза до цих критеріїв, постає можливість перевірити повноту, а слідом за ним – провести дослідження та виокремлення стилів висування вимог у риторичі дискурсу соціальних проблем з подальшою перевіркою повноти вибудованої типології П. Ібарри та Дж. Кітсьюза.

Зазначену типологію можна, вочевидь, побудувати за критеріями «партикуляризм – універсалізм», «емоційність – емоційна нейтральність» (у сенсі категорій Т. Парсонса [28]) та «об’єктивація – суб’єктивація». Однак вже “перехрещування” цих трьох критеріїв дозволяє виокремити, як мінімум, вісім стилів, які умовно та гіпотетично можуть бути категоризовані таким чином:

- універсальний, нейтральний та об’єктивуючий – як науковий;
- універсальний, нейтральний та суб’єктивуючий – як громадянський;
- універсальний, емоційний та об’єктивуючий – як театральний;
- універсальний, емоційний та суб’єктивуючий – як комічний;
- партикулярний, нейтральний та об’єктивуючий – як правовий;
- партикулярний, нейтральний та суб’єктивуючий – як не схарактеризований

П. Ібаррою та Дж. Кітсьюзом і щодо якого ми можемо висунути тільки попередню категоризацію як моральний / етичний;

- партикулярний, емоційний та об’єктивуючий – як субкультурний;

- партикулярний, емоційний та суб’єктивуючий – як ще не характеризований і щодо якого ми можемо висунути попередню категоризацію як повсякденний / особистий.

Безумовно, «схрещування» трихотомічного та дихотомічного критерію може дати іншу картину (в такому випадку буде саме шість можливих стилів), однак це вимагає окремої аналітичної та дослідницької роботи. Наразі ж запропонована нами типологія, яка з необхідністю доповнює типологію П. Ібарри та Дж. Кітсьюза двома аналітично вичленованими стилями, виглядає, з нашої точки зору, достатньо переконливою та дозволяє дещо інакше поглянути на саму риторичу висування вимог.

Висування умов-категорій викликає до життя практики контрриторики. **Контрриторика** – це дискурсивні стратегії протидії характеристикам «умови-категорії», які пропонують ті, хто висуває твердження-вимоги [27]. Авторі розділяють їх за одним, але вичерпним і повним критерієм, а саме, демонструється в контрриторичній стратегії співчуття чи не демонструється.

Врахування специфіки та форм риторик та контрриторик є надзвичайно важливим, оскільки дискурсивне конструювання може здійснюватись виключно в публічному просторі. Для пояснення цієї специфіки потрібно звертатися не до загальних теорій публічності та відкритості, як-от у Ю. Хабермаса, наприклад, а до конкретних концепцій, які заздалегідь адаптовані до розгляду дискурсивних процесів та просторів. Так, однією з таких є концепція публічних арен проблем, висунута С. Хілгартнером та Ч. Боском. Саме в цій концепції аналізується, чому одні небезпечні та шкідливі умови визнаються як соціальні

проблеми, а інші – ні. Адже соціальна проблема визначається як передбачувана умова або передбачувана ситуація, на яку «наклеюється ярлик» проблеми на аренах публічного дискурсу та дії [29]. В такому випадку між соціальними проблемами відбувається конкуренція за суспільну увагу та ресурси, що здійснюється на конкретних *публічних аренах*, до яких належать виконавча та законодавча гілки влади, суди, кінематограф, телебачення, засоби масової інформації (телевізійні служби новин, журнали, газети та радіо), інтернет, організації, що займаються проведенням політичних кампаній, групи соціальної дії, сфера прямих поштових звернень та прохань, книги щодо соціальних питань, наукові спільноти, релігійні організації, професійні товариства та приватні фонди. Причому кожна публічна arena характеризується своєю *пропускною здатністю*, через що на ній може бути висвітлена лише обмежена кількість проблем, або на ній може бути вироблений обмежений об'єм уваги до проблеми. Пропускна здатність має емпіричні індикатори, наприклад, об'єм тексту в газеті, або бюджет некомерційної організації, або кількість читачів / споживачів інформації, або протяжність ефіру, або кількість годин в аудиторії тощо. Також арили мають *критерії відбору*, згідно з якими проблеми потрапляють на них, – драматичність, новизна, культурні та політичні фактори, організаційні характеристики арили [29]. Всі ці особливості та характеристики соціологією добре «вгадувались», коли, наприклад, у контент-аналізі увага звертається на обсяг публікації або на її локус у просторі медіа, або коли в дискурс-аналізі звертається увага на маркери драматизму, сенсаційності тощо. Але концепція публічних арен дозволяє аналізувати подібні дискурсивні практики перш за все як практики соціальні та політичні, а не як текст як такий, чим і пояснюється їхня евристика.

Таблиця 3 (Table 3)

Контрриторичні стратегії (за П. Ібаррою та Дж. Кітсьюзом): визначення та ознаки / Counter-rhetorical strategies: definitions and features (according to P. Ibarra and J. Kitsuse)

«Контрриторика, що співчуває»	«Контрриторика, що не співчуває»
Повністю або частково визнає проблемний статус умови-категорії, але блокує вимогу виправити її.	Не визнає ані проблемного статусу, ані необхідності виправлення.
1. Натуралізація: умова-категорія уявляється неминучою, природною, невикорінюваною.	1. Антитипізація: твердження-вимога відноситься лише до окремого інциденту.
2. Риторика витрат, пов'язаних з виправленням, вимагає змиритися з проблемною умовою: затрати на виправлення перевищать переваги.	2. Спростовуючі історії: дискредитація твердження-вимоги через приклад, що підозрює узагальнення в надмірності.
3. Декларація безсилля: вказує на вичерпання ресурсів, через що впоратися з проблемою неможливо.	3. Нещирість: агентів твердження-вимоги підозрюють у корисливих цілях відносно конструювання соціальної проблеми.
4. Перспективізація: пояснення умови-категорії агентами твердження-вимоги виставляється лише думкою про стан речей, а не самим станом речей.	4. Контрриторика істерії: моральні судження людей, що конструюють проблему, не визнаються як базовані на «здоровій» оцінці ситуації, а демонструються як «ірраціональні» чи «емоційні».
5. Критика тактики: згода з передбачуваними характеристиками умови-категорії, але незгода з засобами конструювання проблеми.	

Також евристично важливим є те, що між публічними аренами виникають зворотні зв'язки, що можуть «посилювати» або «послаблювати» проблему як продукт конструювання. Ці зв'язки утворюються, оскільки в кожному інституті знаходяться функціонери, які досліджують діяльність своїх колег в інших організаціях та аренах, і намагаються впливати на ситуацію там [29]. Таким чином, дискурсивна фабрикація соціальної проблеми здійснюється в конкурентному багатоагентному середовищі, внаслідок чого С. Хілгартнер та Ч. Боск також пропонують в якості об'єкту для аналізу спільноти вищезгаданих функціонерів, які існують навколо певних соціальних проблем або певного способу проблематизації. У такому контексті журналістське розслідування, наприклад, постає не донкіхотівським пошуком істини, а дискурсивною стратегією конструювання соціальних проблем для виборювання для себе «місця під сонцем» на конкретній публічній арені або в мережі публічних арен.

Зазначимо, що при цьому редукція цих риторичних стратегій лише до інтересів буде неприпустимим спрощенням та примітивізацією. Безумовно, за цими стратегіями можуть знаходитись не тільки (не)матеріальні інтереси, але й ідеологічні структури. Американський соціолог Мюррей Едельман пропонує поглянути на соціальні проблеми як на конструкти, що сприяють реалізації ідеологічних поглядів: люди, наділені владою, мають корисливі інтереси стосовно певних проблем, з одного боку, і не є зацікавленими в актуалізації проблем, що можуть похитнути сприятливі для них нерівності – з іншого [19].

Саме це він описує як ідеологічні функції сконструйованих у межах політичного дискурсу соціальних проблем. На думку М. Едельмана, соціальні проблеми:

- визначають, хто чесний і корисний, а хто – небезпечний чи неадекватний;
- визначають розподіл винагороди та покарання між певними діями;
- конституюють людей як суб'єктів, типологізуючи їхні устремління, уявлення про самих себе та страхи;
- визначають розподіл влади та підкорення;
- конструюють «області несприйнятливості» (тобто описують та визначають те, що не вважається проблемою).

По інший бік від зацікавленої публіки, що конструює проблеми, знаходяться спостерігачі. Чи будуть проблеми помічені та що вони означатимуть, залежить також від їхньої ситуації та мови, якою вони інтерпретують події [19], і в цьому сенсі М. Едельман демонструє цілком постструктуралістський підхід до діалектики творення тексту співавторством читача та «автора».

Окрім власне питань конструювання проблем, М. Едельман розкриває питання конструювання рішень, на перший погляд парадоксально стверджуючи, що рішення зазвичай передують проблемам як хронологічно, так і психологічно: інакше кажучи, зацікавлені у політичному курсі шукають проблему, до якої можна цей курс «причепити», щоб заручитися підтримкою. Отже, «вирішення» проблеми, що пропонується владою, не є реакцією на проблему з метою її подолання, а є інструментом встановлення влади через визначення меж толерантності, наділення владою, тиск, диференціацію, обслуговування класового інтересу. Відповідно, головний наслідок конструювання соціальних проблем – це «затемнення» занепокоєнь повсякденного існування та особистого благополуччя й «висвічування» конструкцій, що формуються повідомленнями про політичний спектакль. Тут М. Едельман продовжує логіку Гі Дебора щодо вилучення жертв спектаклю з історії, адже конструювання проблем теж виконує функцію відволікання уваги від історії та соціальної структури [30]. З огляду на це, актуалізація будь-якої проблеми має бути розглянута як політична стратегія «затемнення», а висунення пропозицій з вирішення проблем – як демонстрація на сцені спектаклю заздалегідь приготованих та відточених дискурсивно-політичних аргументів, що дозволяє дослідити конструювання соціальних проблем у зв'язку з факторами, що виходять за межі процесу конструювання, а саме відносинами влади та нерівності.

Висновки і перспективи. Отже, критичний дискурс-аналіз та конструкціоністський напрям дослідження соціальних проблем дозволяють нам побудувати теоретико-методологічну базу критичного дослідження конструювання соціальних проблем в українському суспільстві.

Критичний дискурс-аналіз складає загальну теоретичну рамку дослідження та дозволяє перейти від суто конструкціоністського до синтетичного аналізу, в межах якого процеси соціального конструювання розглядаються як (від)творення соціального порядку. Крім того, це дозволяє зв'язати соціальну структуру, відносини влади та нерівності з дискурсами, текстами, практиками означування, а також побачити зв'язок дискурсу і ідеології, що у подальшому дозволяє побачити в процесах конструювання соціальних проблем ідеологічні ефекти. Проте критичний дискурс-аналіз не дозволяє схарактеризувати процес дискурсивного конструювання соціальних проблем і описати дискурс про соціальну проблему як особливий тип дискурсу; його методичні інструменти є досить загальними, не враховують специфіки дискурсу про соціальні проблеми. Ось чому ми звертаємося до конструкціоністського бачення соціальних проблем, що народжується в іншій теоретичній царині й не виходять саме з дискурсивної теорії й постструктуралістських посилок. Більшість з цих теорій не можна вважати критичними, але саме в їхніх межах розкривається специфіка дискурсу соціальних проблем як наповненого твердженнями-вимогами, що мають свою особливу структуру і функції, а також контртвердженнями, що прагнуть спростувати вимоги і депроблематизувати ситуацію.

Можна очікувати, що синтез саме цих двох напрямів забезпечить комплексне критичне дослідження дискурсу соціальних проблем. Дискурс висування тверджень-вимог має розглядатися як такий, що включений у процеси дискурсивного відтворення соціальних структур влади й нерівності та боротьби за гегемонію. Це дозволить досліджувати доступ різних *заявників* до публічного дискурсу, стратегії проблематизації та депроблематизації ситуації у зв'язку з інтересами *заявників*, конструювання ідентичностей, відносин та символів у дискурсі висування тверджень-вимог, владні стратегії на рівні риторики, ідеологію як когнітивну структуру в процесах виробництва та сприйняття текстів про соціальні проблеми.

References:

1. Standing, G. (2011) *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury USA.
2. Roth, K. H. (1994) *The return of proletariat*, Kln: ISP.
3. Bourdieu, Pierre (1987) *Choses dites*. Paris, Minuit.
4. Luhmann, Niklas (1986) *The autopoiesis of social systems*. In: *Felix Geyer and Johannes van der Zouwen (eds.), Sociocybernetic Paradoxes*. Sage, London. 172-192.
5. Zizek, S. (2008) *Violence: Big Ideas/Small Books* [1st ed.]. Picador.

6. Tan, Sabine, Marissa, K. L. E. (eds.) (2023) Discourses, Modes, Media and Meaning in an Era of Pandemic: A Multimodal Discourse Analysis Approach [1 ed.]. Routledge | Taylor & Francis Group DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-19016-2>
7. Vakoch, Douglas A., Pollock, John C., Caleb, Amanda M. (2023) COVID Communication: Exploring Pandemic Discourse. Springer.
8. Macaulay, M. (2023) Populism and Populist Discourse in North America. Palgrave Macmillan.
9. Venizelos, G. (2023) Populism in Power: Discourse and Performativity in SYRIZA and Donald Trump. Routledge.
10. Feldman, Ofer (2023) Political Debasement: Incivility, Contempt, and Humiliation in Parliamentary and Public Discourse. Springer.
11. Al-Shboul Khalid Othman (2023) The Politics of Climate Change Metaphors in the U.S. Discourse: Conceptual Metaphor Theory and Analysis from an Ecolinguistics and Critical Discourse Analysis Perspective. Palgrave Macmillan DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-19016-2>
12. Acke, Hanna, Bonacchi, Silvia, Brylla, Charlotta Seiler and Warnke, Ingo H. (eds) (2023) Religious and National Discourses: Contradictory Belonging, Minorities, Marginality and Centrality. De Gruyter. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783111039633>
13. Jenkins, Paul and Smith, Harry (2023) Order and Disorder in Urban Space and Form: Ideas, Discourse, Praxis and Worldwide Transfer. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315746869>
14. Baysha, Olga (2023) War Peace and Populist Discourse in Ukraine. Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003379164>
15. Laugesen, Amanda, Fisher, Catherine (2020) Expressions of War in Australia and the Pacific: Language, Trauma, Memory, and Official Discourse [1st ed. 2020]. Springer International Publishing; Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-23890-2>
16. Saussure, Ferdinand de. (2011) Course in General Linguistics. Translated by Wade Baskin. Perry Meisel and Haun Saussy (ed.) Columbia University Press.
17. Jørgensen, M., Phillips, L. (2002) Discourse Analysis as Theory and Method. London, New Delhi: SAGE Publications, Thousand Oaks. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781849208871>
18. Chouliaraki, L. (2002) 'The Contingency of Universality: Some Thoughts on Discourse and Realism' *Social Semiotics*. 12:1. 83-114. DOI: <https://doi.org/10.1080/10350330220130386>
19. Edelman, M. (1987) The Construction of Social Problems as Buttresses of Inequalities. Miami L. Rev. 7. Available at: <https://repository.law.miami.edu/umlr/vol42/iss1/3>
20. Stefan, Titscher, Michael, Meyer, Ruth, Wodak & Eva, Vetter (2000) Methods of Text and Discourse Analysis. London: SAGE Publications Ltd DOI: <https://doi.org/10.4135/9780857024480>
21. Dijk, Teun A van (2008) Discourse and Power. Red Globe Press.
22. Olson, M. (1971) The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups [Revised]. Harvard University Press.
23. Best, J. (2017) Social Problems. Third edition. New York.
24. Donileen, R. Loseke (2017) Thinking about Social Problems. An Introduction to Constructionist Perspectives. Second Edition. New York. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315135601>
25. Bloor, D. (1991) Knowledge and Social Imagery [2nd ed.]. University of Chicago Press.
26. Blumer, H. (1971) 'Social Problems as Collective Behavior' *Social Problems*. 18 (3). Winter 1971. Pp. 298-306, <https://doi.org/10.2307/799797>
27. Ibarra, P., Kitsuse, J. (2003) Claims-making Discourse and Vernacular Resources. In *Challenges and choices: Constructionist perspectives on social problems* pp. 17-50.
28. Parsons, T., Shils, E. A. (eds) (1962) Toward a General Theory of Action [1st ed.]. Harvard University Press.
29. Hilgartner, S., Bosk, Ch. (1988) The Rise and Fall of Social Problems: A Public Arenas Model. *The American Journal of Sociology*. 94 (1). July. 53-78.
30. Debord, G., Knabb, K. Society of the Spectacle. Rebel Press.

Отримано 18.03.2023

Прийнято до друку 30.05.2023

PROBLEMATISATION OF DISCOURSE AND DISCOURSE ON PROBLEMS: A METHODOLOGY OF RESEARCH

Shevtsov Mykhailo – BA of sociology, freelance researcher, e-mail: mykhailo.shevtsov@student.karazin.ua

Golikov Alexander – Doctor of Sociology, Professor of the Department of Sociology, Deputy Dean for Scientific Work V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: golikov@karazin.ua, ORCID ID <http://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

The article analyses theoretical and methodological approaches to the study of discursive practices of constructing social problems. Two classes of theories are considered: theories of critical discourse analysis and constructionist concepts. Three variants of N. Fairclough's interpretation of discourse are analysed: 1) as the use of language within the social practice of speech and articulation; 2) as a kind of language used in a specific field; 3) as a way of speaking that gives meaning to life experience from a certain position. In order to clarify the author's concept, the article reveals the content of the category 'communicative event' as a special case of language use that enters and maintains dialectical relations with the general order of discourse, which, in turn, refers to the social context. The article traces N. Fairclough's construction of a multi-level analytical model of a communicative event: the linguistic structures of the text itself; discursive practice; and social practice. In addition, the relationship between intertextuality and interdiscursivity (according to N. Fairclough) is investigated. Some of the developments and ideas of L. Chouliaraki are presented, namely her assertion that social practice is a product of the articulation of its various moments, in which different dimensions of the social collide. The author analyses R. Wodak's concept, according to which discourse is a complex 'pattern' of simultaneous and sequential interrelated linguistic acts, and any definition is 'embedded' in complex compositions and constellations of actions. Particular emphasis is placed on the theory of text planning as a process that has three dimensions: socio-psychological, cognitive, and linguistic. Analysing the dynamic aspects of discursive construction, the authors refer to the concept of J. Torfing, according to which the order of discourse is the dominant way of interpreting social concepts and actions, established under certain social and historical circumstances. The methodological proposal of Teun van Dijk is updated, in which the critical analysis of language and communication includes the study of three aspects: discourse, cognition, society. It is emphasised that critical discourse analysis is a research area that is distinguished on the basis of a number of common principles: research focus on the relations of inequality and power; reliance on normative ideas; prevalence of the symbolic aspect; language and speech as social phenomena. The article examines constructionist concepts, where the key concept is the claim, in particular Donileen R. Loseke's concept of 'social problem work', H. Blumer's concept of stages of social problem construction, Joel Best's 'natural history' of social problems, and the study of rhetorics and counter-rhetorics by P. Ibarra and J. Kitsuse. The article analyses claims and four dimensions of rhetoric: rhetorical idioms, leitmotifs, styles and counter-rhetorical strategies. The author proposes a modification of the classification of styles based on the three criteria they have identified: 'particularism - universalism', "emotionality - emotional neutrality", "objectification - subjectification". Attention is focused on the concept of public arenas of problems by S. Hilgartner and C. Bosk and the concept of ideological spectacle by Murray Edelman, which continues the logic of Guy Debord. Conclusions are drawn about the prospects for building a general conceptual scheme for analysing the processes of discursive construction of social problems.

Keywords: discourse, social problem, discourse analysis, constructionism, rhetoric, counter-rhetoric, rhetorical styles, leitmotifs, Ruth Wodak, Norman Fairclough.

Received 18.03.2023

Accepted 30.05.2023